

HALK MİMARİSİ HAKKINDA III

Yazan: Henry GLASSIE
Çeviren: Abbas KARAKAYA*

Metal çatı yaşadığımız zamana uyuyor. Yaşadığımız zamansa para gerektiriyor. Ufkun öte ucunda bir fabrikada imal edilip tren ve kamyonlarla taşınan çatılık metal tabakalar kazandıkları paralardan bir kısmını biriktirmeye zorluyor insanları. Bu insanlar yüzlerini bile görmedikleri kapitalistlere para basan dev makinenin birer küçük dişlisine dönerek maaşlı işlere çekilmişlerdir. Günün büyük çoğunluğunu evlerinin dışında geçirip günün sonunda yorgunluktan pestilleri çıkan bu insanların, sıcak sohbetlerle kurulacak arkadaşlıklar için zamanları yok. Tarımsal ürünler karşılığında evlere çalışmaya gelen çatı ustaları bir zamanlar böyle arkadaşlıklara da vesile olurdu.

Dam kaplamacılığının biçimlendirdiği insan- doğa ve insan- insan ilişkileri dolaylı ve son derece yerel bir özellik taşırdı. Dam örtüsünden metal çatıya geçiş yerel güçlerin teslimiyetine işaret ediyor. Bangaldeş'de olduğu gibi, İrlanda'da da insanlar zamana ayak uyduruyorlar. Malzemede dayanıklılığı, yaşadıkları yerlerden çok uzaklarındaki üreticilere güvenmeyi ve uluslararası nakit ekonomisine katılmayı seçiyorlar.

Rahat bir yerden konuşan aşırı şüpheli veya aşırı duygusal bir gözlemcinin bakış açısından değil de, o hayatı bizzat yaşayan insanların buldukları yerden bakarak durumu şöyle özetleyebiliriz. Yerel malzemeden yabancı malzemeye geçiş doğadan etkin bir biçimde

yararlanma bakımından bir kayıba, aynı zamanda güzellikten feragat etmeye de sebep oluyor. Bir becerinin unutulması ve toplumsal ilişkilerdeki kayıplar metal çatının getirdiği dayanıklılığın bedeli oluyor. İyi kotarılmış bir işin insana verdiği hazın kaybolması ile nakit paraya duyulan ihtiyacın neden olduğu sıkıntı da pahalı şeyler satın almakla insanın sahip olacağını sandığı prestij ile dengeleniyor olmalı.

Tüketici olmayı seçen kişi hayatına yeni bir yön veriyor demektir. Hassas bir yerel hiyerarşi temeline dayanan komşuluk bağlarını reddederek Ballymenone'luların tabiriyle denizdeki kum kadar çok parası olan insanlarla kendini karşılaştırmaya başlıyor. Bu arada kaybedilen güvenlik duygusu olurken, kazanılan tüketim mallarının her nasılsa bilançoyu dengeye getireceğine dair duyulan umuttur.

Malzeme seçimini anlamlandırma da toplumsal ve ekonomik koşulların olduğu kadar çevre koşullarının da etkisi vardır. Fakat oyunun kurallarını çevre belirler. Dar alanlarda yaşamayı beceren insanlar çevreyi tanırlar ve bu arada işlerine yarayacak en doğru malzemeyi doğadan seçip almayı da öğrenirler. Çevreyi eni konu biçimlendirerek mimarlık denilen etkinliğin göze batmasını da önleyen malzemelerin en temel meziyeti, iklimi değiştirebilme güçleridir. Bu, kültürlerin nasıl farklılaştıklarına dair bir mesele olsa da, iş doğadan uzaklaşmaya

* Indiana Üniversitesi Öğretim Üyesi

gelince- ilginçtir ki bütün insanlar bunu kötü hava koşullarında yaparlar- insan davranışı çoğunlukla yararlı kaygılardan yola çıkıp güzelduyusal kaygıların alanına yönelir.

İrlanda halk mimarisi hakkında ilk yazı yazarlardan biri olan etnolog Ake Campbell, damları kaplamalı İrlanda evlerinin İrlanda'nın yeşil bitki örtüsüyle uyumundan hararetle bahseder. Ona göre bu evler, ağaçlar ve kayalar ile karışarak çevrenin adeta doğal bir parçası olmuşlardır. Campbell'in, benim ve asıl önemlisi evlerine bu görünümü kazandırmak için emek harcamış insanların gözünde bu İrlanda evleri yörenin güzellik noktalarıdır. Ancak evleri yapanlar evlerin doğanın içinde kaybolmalarını amaçlamıyorlar. Tam tersine, bu evler doğal çevrenin kahverengi, gri ve yeşili içinde göz alıcı beyazlıklarıyla belli ediyorlar kendilerini. Ellen Cutler kireç ocağının derinlerinden nasıl kireç parçaları çıkardıklarından, yörenin en beyaz ve en parlak kireç boyasını elde etmek için bu parçaları kaynar suya attıklarından heyecanla söz etmişti bana. Yetmiş yaşlarında dul bir bayan olan Cutler, hem evinin duvarlarındaki taşların doğal, mat rengini kapatmak hem de evini yaşadığı mahallenin övgüye değer bir evi yapmak için duvarlarını düzenli olarak kireçle boyarmış. Bu kasabanın havası nemlidir. Çamur içindeki yollar tekerlek izleriyle doludur. Nem ışığı emip havayı karartır. Ballymenone'de insanlar kendilerini kuşatan bu dünyayı sert ve durgun olarak tanımlıyorlar. Yumuşak, canlı ve parıldayan beyaz duvarları ve güneşte ışıldayan çatıları ile buranın evleri doğanın yaman koşullarına karşı kazanılmış bir zaferdir aslında.

Endüstriyel ortamların yapaylığından çıkıp gelmiş bir gözlemcinin halk mimarisinde doğal bir şeyler bulması

anlaşılabilir bir şeydir. Doğa ile sürekli mücadele içinde olan insanların da doğanın sertliklerini yumuşatmaya ve donuk yüzünü canlandırmaya çalışarak onu fethetme çabaları, yani doğal olanı, yapay bir şeye dönüştürme istekleri de aynı ölçüde anlaşılabilir bir davranıştır. Kaynakları yerel malzeme olan bu insanların teknolojilerini çalıştıran enerji kendi kaslarından gelir. Onlar da herkes gibi kültürel varoluşlarının simgelerini yaratmak amacındadırlar. Beyaz parlak ev, üzerinde yükseldiği toprağı fethetmiş ve ona insani bir damga vurmuştur.

Yerel malzeme ve ellerimizin dokuşlarından ibaret halk teknolojilerinin karşısı endüstriyel üretim sistemleridir. Halk teknolojisi doğrudan ilişkilere bağlıdır: malzemelere doğrudan erişim ile üretici, dağıtıcı ve kullanıcı arasındaki doğrudan ilişkiler. Ortaya çıkan zenginlik aynı yöre içinde el değiştirirken bu üç aktörün birbirleriyle olan ilişkileri aynı zamanda doğal çevreyi, sosyal düzeni ve ekonomik işleri de biçimlendirir. Endüstriyel üretim ise dışalım malzeme ve karmaşık makineler kullanır. Küçük bir azınlığın büyük miktarlarda kapital biriktirme hakkını yasalar yoluyla koruyan bu üretim biçimi, pahalı ulaşım ve haberleşme altyapısı sağlayan yayılmacı siyasi güçlere dayanır.

İki teknoloji arasındaki bu ayrım gerçektir ve korunması da önemlidir, çünkü bu ayrım tarih çalışmalarının karmaşıklığını görmemizi sağlar. Dünya endüstriyel üretime geçişlere hala çokca tanık olurken, el emeğine ve yerel malzemeye dayalı teknolojiler de varlıklarını dünyanın birçok yerinde, hem de etkili bir şekilde sürdürüyorlar. Bu konular hakkında düşünürken bu ayrımı es geçmemek önemlidir. Yalnız bu ayrımın keskinliğini de abartmamak lazım. Zira

halk teknolojileri ve endüstriyel teknolojileri arasında kullandıkları kaynaklar ve toplumsal örgütlenmeler bakımından farklar olsa da, doğaya yönelik tutumlarında aralarında illa bir fark olacaktır anlamına gelmez bu durum.

Endüstriyel üretim doğayı siler. Kat kat metal levhalar ve pürüzsüz plastik yüzeyler doğadan izler taşımaz. Onları hatırlamak için insanlar dışarı çıkmalıdır.

Tatilciler kenti unutmak, dinlenmek, güneşte yanmak, böcekler tarafından ısırılmak, belki de doğada tanrı gibi bir şey bulmak için ağaçlık alanlara kaçarlar. Görkemli bir kamp inşa etmek için kütükleri yuvarlayan tatilci-sporcu kişi, kütüklerin yuvarlaklığını ve rengini bozmak istemez. Kolayca seçilebilen budak ve yumrularıyla kütükler hala ağaçlara benzerler ve tatilci-sporcu kütüklerin yağmur, güneş ve rüzgar içinde doğal renklerini -sevdiği gümüş rengini-kazanmasını seyreder. Doğanın bir parçası olarak tatilcinin yazlık evi tarihe, yani en başından beri Amerikan bilincinde sağlam, mitolojik bir yeri olan tahta kulübeye de gönderme yapar. Ama bir farkla: İlk kulübe yapımcısı ormana uygarlık yaratmaya gitmişti.

Etrafında yüce, göz alabildiğine büyük ve tehditkar bir yabanilik uluyordu. Ağaçları kesip devirerek, devirdiği ağaçların dallarını keserek, çekül doğrultusunda havaya kaldırarak ve uçlarını tıraşlayarak; cesaretle bu yabaniliği parça parça ediyordu. Kütükler arasında kalan boşlukları hartama veya taşlarla dolduruyordu. Sonra bu dolgu maddelerinin üzerini kireçli balçık ile sıvayarak bütün bu doğal maddeleri gerçek, pürüzsüz duvarlara dönüştürmüş oluyordu. Ormandaki ağaçlar saldırıya uğruyor, yarıyor, parçalanıyor ve böylece kafasındaki plan adım adım gerçekleşiyordu.

Ağaçlar önce boylu boyunca toprağa düşürülüyor, sonra havaya dikiliyorlardı. Dikey bir pozisyondan ufki bir pozisyona getiriliyorlardı. Doğadan kopuşun keskin ve gittikçe yoğunlaşan ıstıraplı bir ifadesini de barındıran dik hatlı dizaynı gerçekleştirmek için ağaçlar yassılaştırılıyordu. Daha sonra bu yapaylık, koruyucu amaçlı bir kat kireç boya veya padavra tahta kaplamasıyla sağlamlaştırılıyordu. Restorasyon işinde çalışanlar evi çıplak bırakacak ve çürümesini hızlandıracak bu tür koruyucu dış tabakaları söküp atma eğilimindedirler. Koruyucu tabakaların sökülmesi bu evlerin basit ve kaba olduğu imgesini yaratarak restorasyoncuların ilerlemeci dünya görüşlerini desteklemiş oluyor. Fakat bu kulübeyi yapan, onları en başından beri gerekli görmüştür. Hem A.B.D.'nin Doğu'sundaki şehirlerdeki evler ve onların düzeni hem de okyanusun ötesinde, İngiltere ve İrlanda'nın uysallaştırılmış manzaralarındaki baba ocaklarını hatırlatan kireç boya ve padavra ağaç kaplama, kulübeyi yapmanın gelişmeye duyduğu umudun da bir ifadesidir aynı zamanda. Kulübeyi yapan dünyayı güzelleştirmek, vahşiliğin cinnetinde kendine bir kontrol alanı ve yaşama nedeni elde etmek için o evi yapıyordu. Bir kültür adamı olarak görkemli bir yapaylığın peşinde, ormanda, kütüklerden bir çiftlik evi inşa ediyordu.

Endüstri Devriminden çok önce Batı'da teknolojiler gelişmişti. Uzun uzun kavaklar kesilip düzgün, dikdörtgen kesitli kerestelere dönüştürülüyorlardı. Bu keresteler yapıların iskeletlerinde kullanılıyordu. Kaplama için kullanıldıklarında ağaçlar testere ile kesilip aynı boyutlarda düzgün tabakalar haline getirilir ve bu tabakalar yer döşemesi, duvar ve çatı yapımında kullanılırdı. Dahası, topraktan çıkarılan kil bir süre kıvamını

bulması için çukurda tutulur, sonra geometrik kalıplar içinde ateşte sertleştirilirdi ve en sonunda bu haliyle üst üste konularak duvarlar örülürdü. Doğanın silinip insan yapımı bir dünyaya geçilen süreçte çaplı kereste ve çaplı tuğla, geleneksel doğramacılık ve duvarcılık teknolojilerinin gelişiminde dönüm noktalarıdır. Çünkü yapının iskeletini oluşturan kereste veya duvarda görünmeyen kurutulmuş kil kalıpları artık doğayı hatırlatan şeyler değil; bir inşaat planının parçaları ve insan hakimiyetinin kanıtlarıdır.

Malzemeler yerel kaynaklı ve kullanılan teknikler kol emeğine dayalı olmayı sürdürürken, kil kalıp taşın, düz kalas ise kavisli kalasın yerini aldı. Endüstriyel teknolojinin ürünlerinde sergilenen şey halk teknolojilerinin sınırlarını ihlal edipten ziyade Batı'nın halk teknolojisinde bulunan bir arzunun iyice abartılmasıdır: İnsanlığın yeryüzündeki her şeyi kontrol edebildiği bir role kavuşma niyeti.

Halk teknolojisi ve onun endüstri tarafından abartılmış biçimi arasında hala bir fark vardır. Korkunç ve tehditkar yüzüyle görüldüğünde doğa, insanlar ona saban ve baltalarıyla karşı koydular. Unutulmamalıdır ki bu karşı koymuş kahramancaydı. Ancak şimdi sıcaklığı ayarlanabilen ofislerde oturup bu en eski mücadelenin sürdürülmesini buyurmaksa zalimlik olarak görünüyor. Yine de bu durum mücadelenin sürdüğü gerçeğini değiştirmiyor. Hangi kesimden olursa olsun Batılı tasarımcı doğayı bir kaynak ve kafasındaki sonsuz tasarımları gerçekleştirmek için uygun bir araç olarak görüyor. Her kesimden taraftar bulan bu düşünce Batı'nın geleneksel anlayışıdır. Bu anlayış kendini en açık şekilde insan yapımı şeylerin estetiğinde, tekrarlı, özdeş birimlere duyulan gele-

neksel beğenide -baca tuğlalarında, çok katlı binaların pencerelerinde-; yumuşak, yekpare yüzeylerde- yontulmuş kalaslarda, banyo seramiklerinde, mutfal setinde- belli eder.

Estetik devamlılık değişimi kolaylaştırır. Kaplama çatı da metal çatı da yeniye, tıraş edilmiş bir yüz gibi tertemiz, parlak ve yumuşaktır. Kontrplak, taş kaplama, asfalt, alüminyum ve vinil (deri, lastik, tahta vb. yerine kullanılan, eğilip bükülebilir, sağlam bir plastik. Longman-Metro, sayfa 1685) yapaylığa (doğalın karşıtı; yapılan şey anlamında) duyulan eski özlemin mükemmel örnekleri olarak Amerika'nın taşrasında memnuniyetle karşılanıyorlar. Atlantik'in her iki yakasındaki temiz, sıra sıra beton binalar, zorlamasız ve doğal bir biçimde temiz, birbirinin eşi tuğla ve ahşap yapıların yerlerini alarak kırsal kesimdeki inşaatçılık yöntemlerini genişletiyorlar. Appalachia kıyılarında bir körfezde park edilmiş, fabrika işi karavan ev, el yapımı öncüsü tahta kulübe gibi gösterişli; varlığını belli eden derli toplu biçimiyle manzara içinde yerini almış duruyor.

Geleneğe rağmen deneyim kesintiye uğruyor. Doğanın uzaktan uzağa fethi ile göğüs göğüse fethi aynı şey değil. Baltayla yonttuğum tomruk da, çelik çubuk da tabii ki yapaylığın estetiğini taşıyor. Fakat kesip devirdiğim ve yontarak düzelttiğim tomruk benim için bir zaferdir. Bu eylemimle doğayı dönüştürdüğümü ellerimde hissediyorum, güçlü olduğumu duyuyorum. Ancak başka birileri tarafından topraktan çıkarılmış, işlenmiş ve ayak bastığım betonun içine yerleştirilmiş çelik çubuklar şahsi deneyimlerimin öyle uzağında ki bana pek şey söylemiyor. Dahası, aslında bana duyduğu tek şey ne kadar da güçsüz olduğum: Denetimimin veya kavrayışımın

çok ötesinde yükselen bir sisteme ciddi bir biçimde bağımlı olduğumu söylüyor bana çelik çubuklar.

Özgürleşme mücadelemizde, kısıtlayıcı koşullardan kurtularak insanlığımızı tüm boyutlarıyla hayata geçirme çabalarımızda paçamızı bir kapandan kurtarıp başka birine kaptırıyoruz. Doğaya karşı savaşımızda, onu kontrolümüz altına alma yolunda başarıya çok yaklaşmışken, bu sefer de kültürün yarattığı ekonomik ve siyasi güçlere teslimiyetimizi emreden pahalı, anlaşılması çok zor ve gizemli silahlara boğuyoruz dünyayı. Atalarımızın yaşadıkları doğal ortamların işleyişini anlamaları, kavramalarıyla kültürümüzün işleyişini anlamamızı karşılaştırırsak atalarımızdan hiç de daha parlak bir durumda olmadığımızı söyleyebiliriz. Demem o ki yeni bir büyü ve korku çağına girdik, giriyoruz.

Teknoloji tasarımları hayata geçirmemize yarayan kullanışlı bir araçtan daha karışık bir şeydir. Evrene yıkıcı, zorlu bir müdahaleyi şart koştuğundan, teknoloji bizden bir takım çok zor soruların yanıtlarını bekliyor. Bu soruların bir bölümü evrenbilimsel sorulardır. İster bilimsel, ister dinsel bir dille ifade edilmiş olsunlar evrenbilimsel yanıtlar temel ilkeleri, insanın dünyadaki yerini ve yıkararak yaratma hakkını bazı şartlara bağlayarak, açık seçik belirtiyorlar. Bir evrenbilimsel formülasyona göre evrende insan büyülü bir yer işgal eder.

Ağaçlar, kayalar ve bizzat evrenin tümü etkin güçleriyle canlıdır. İnsanlar aç hayaletler ve kurnaz cinlerle dolu bir dünyada yaşarken, yatıştırıcı bir teknolojiye ulaşmak için dua ve büyülerini, yetenek ve yöntemler ile harmanlar. Böylece ürettikleri şeyler bir saygı ve hayranlıkla karışık bir korku uyandırır. Başka bir evrenbilimsel geleneğe göre ise tanrılar insanoğluna hükmetme gücü bağışlamıştır, ya da bazı insanlar hükmetme hakkını ya cesaretleriyle ya da hileyle ele geçirirler. Bu insanların itaat ettirme teknolojisidir. Kültür ve doğa ayrımını derinleştirerek bu anlayış doğa-kültür ayrımını net bir biçimde taşıyan ürünler ortaya çıkarır ve hiç görülmedik bir biçimde çevre felaketlerinin artmasının sebeplerinden biri olur.

Teknoloji evrenbilimsel bazı soruların yanıtlarını istediği gibi politikaya ilişkin bazı sorular da sorar ve yanıtlarını bekler bizden. Bu soruların yanıtları doğayı karıştırıp bozarken, insanlar bu bozulmaları gidermek için kendi aralarında düzenlemelere giderler: Çalışmak için bir işgücü oluştururlar ve doğayı değiştirenlerle bu değişikliklerden istifade edeceklerin arasındaki ilişkileri düzenleyecek yapılanmalara giderler. Çifte anlamda kültürel bir olgu olarak teknoloji, hem insanın evrendeki yerini tartışan hem de insanlar arasındaki güç ilişkilerini inceleyen kuramların ışığında daha iyi anlaşılır.